

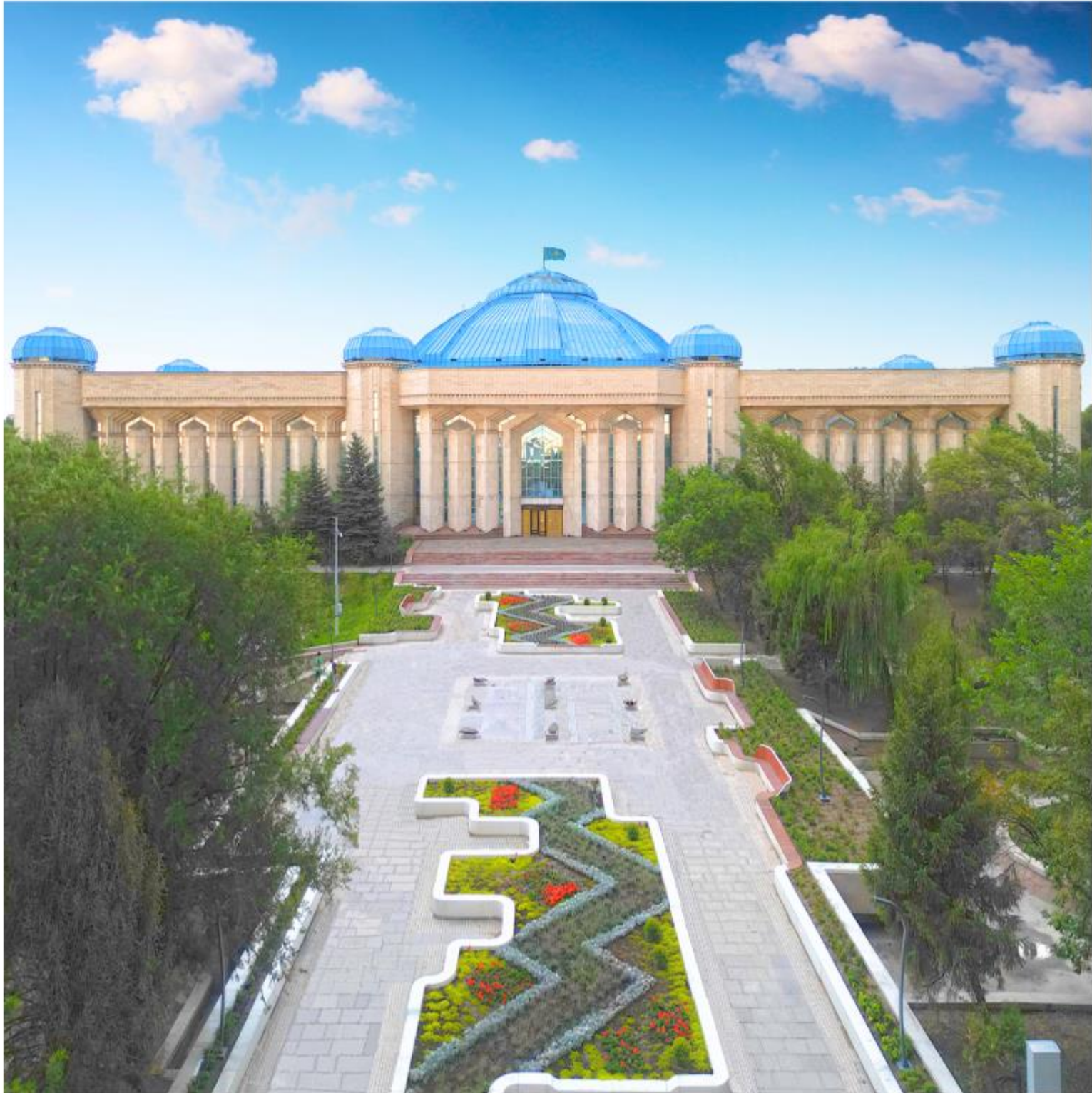
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ · НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ · SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(6)2024

САЯН-АЛТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ 12 ЖЫЛДЫҚ ЖАНУАР КҮНТІЗБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Т.Х. Ғабитов¹, Ч.А. Аласов²

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

² Телеут зерттеу орталығы (Ресей)

Аңдатпа. Мақалада Саян-Алтай түркі халықтары және қазақтар күнтізбесінің көшпелі түрлеріне семиотикалық-салыстырмалы талдау жасалған. Тұлғааралық, ұлтаралық сәйкестілікке ықпал ететін, адами қарым-қатынастарды реттеудің күрделі әлеуметтік-мәдени формасына жататын еуразиялық номадтардың 12 жылдық зооморфтық күнтізбесі – тәңіршілдіктің болмыстық негізін зерттеу бүгінгі таңда өзекті болып отыр. Түркі халықтарының (телеуіттердің, тувалардың, қазақтардың) 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, бұл халықтардың өмір сүру ортасына мәдени бейімделуінің күрделі жүйесі ғана емес, сонымен қатар олардың күнделікті тіршілігінің маңызды мәдени реттеуіштерінің бірі ретінде де әрекет етеді.

Зерттеудің мақсаты – Оңтүстік және Батыс Сібірдегі түркі көшпелі халықтарының 12 жылдық жануарлар күнтізбесі түріндегі киелі уақыт генезисіне салыстырмалы-семиотикалық талдау жасау. Зерттеудің жаңалығы түркі халықтарының мәдени өмірін ұйымдастырудың нысандары мен әдістеріндегі ортақ және өзгешелікті анықтау негізінде түркі мәдениетіндегі киелі уақыт ұғымын салыстырмалы және семиотикалық талдаумен анықталады.

Зерттеу нәтижелері: Зерттеу екі тақырыптық блокта «Телеуіттер мен қазақтардың мәдени өміріндегі киелі уақыт» және «12 жылдық жануарлар күнтізбесі тувалықтар, телеуттер және қазақтардың күнделікті мәдениетінің реттеушісі ретінде» жүзеге асырылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмыста қолданылған теориялық-әдістемелік тәсілдерге мәдени антропологиялық далалық зерттеулер, компаративистика және семиотикалық талдау, мәдени релятивизм әдісі, қашықтағы әдіс (Р.Бенедикт), жергілікті зерттеу әдістемесі (Ч.К. Ламажаа), сонымен қатар түркі ғалымдарының әдіснамалық зерттеулері (Абаев Н.В., Монгуш Б.Б. және т.б.) жатады.

Тірек сөздер: киелі уақыт, мүшел, жануарлар күнтізбесі, тувалықтар, телеуттер, қазақтар, көшпенділер, түркі мәдениеті.

Сілтеме жасау үшін: Т.Х. Ғабитов, Ч.А. Аласов. Саян-алтай және қазақ көшпелілерінің 12 жылдық жануар күнтізбесін салыстырмалы зерттеу тәжірибесі // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 70-86 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ 12-ЛЕТНЕГО ЖИВОТНОГО КАЛЕНДАРЯ САЯНО-АЛТАЙСКИХ И КАЗАХСКИХ КОЧЕВНИКОВ

Т.Х. Ғабитов¹, Ч.А. Аласов²

¹ КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан)

² Телеутский исследовательский центр (Россия)

Аннотация. В статье проведен семиотико-сопоставительный анализ кочевых типов календаря Саяно-Алтайских тюркских народов и казахов. На сегодняшний день данная тема актуален так как 12-летний зооморфный календарь кочевников Евразии, способствующий межличностному и межэтническому самосознанию и относящийся к сложной социокультурной форме регулирования человеческих отношений. 12-летний животный календарь тюркских народов (телеутов, тувинцев, казахов) представляет собой не только сложную систему культурной адаптации этих народов к среде обитания, но и выступает одним из важных культурных регуляторов их повседневной жизни.

Цель исследования - провести сравнительно-семиотический анализ генезиса сакрального времени в виде 12-летнего животного календаря тюркских кочевых народов Южной и Западной Сибири. Новизна исследования определяется сравнительно-семиотическим анализом понятия сакрального времени в турецкой культуре, основанным на выявлении общих и различных форм и методов организации культурной жизни тюркских народов.

Результаты исследования проведено по двум тематическим блокам: «Сакральное время в культурной жизни телеутов и казахов» и «12-летний звериный календарь как регулятор повседневной культуры тувинцев, телеутов и казахов».

Материалы и методы исследования. Теоретико-методологические подходы, использованные в работе, включают культурно-антропологические полевые исследования, сравнительно-семиотический анализ, метод культурного релятивизма, дистанционный метод (Р. Бенедикт), локальную методологию исследования (К. К. Ламаяя), а также методологические исследования турецких ученых (Абаев Н.В., Монгуш Б.Б. и др.).

Ключевые слова: священное время, махжал, животный календарь, тувинцы, телеуты, казахи, кочевники, тюркская культура.

Для цитирования: Т.Х. Габитов, Ч.А. Аласов. Опыт сравнительного исследования 12-летнего животного календаря Саяно-алтайских и казахских кочевников // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 70-86. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

EXPERIENCE OF COMPARATIVE RESEARCH OF THE 12-YEAR ANIMAL CALENDAR OF SAYAN-ALTAI AND KAZAKH NOMADS

T.Kh.Gabitov¹, Ch.A. Alasov²

¹Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

²Teleut Research Center (Russia)

Abstract. The article provides a semiotic-comparative analysis of the nomadic calendar types of the Sayan-Altai Turkic peoples and Kazakhs. Today, this topic is relevant because the 12-year zoomorphic calendar of the nomads of Eurasia, which promotes interpersonal and interethnic self-awareness and relates to a complex sociocultural form of regulation of human relations. The 12-year animal calendar of the Turkic peoples (Teleuts, Tuvinians, Kazakhs) is not only a complex system of cultural adaptation of these peoples to their environment, but also acts as one of the important cultural regulators of their daily life.

The purpose of the study is to conduct a comparative semiotic analysis of the genesis of sacred time in the form of the 12-year animal calendar of the Turkic nomadic peoples of Southern and Western Siberia. The novelty of the study is determined by the comparative semiotic analysis of the concept of sacred time in Turkish culture, based on the identification of common and different forms and methods of organizing the cultural life of the Turkic peoples.

The results of the study were carried out in two thematic blocks: “Sacred time in the cultural life of Teleuts and Kazakhs” and “12-year animal calendar as a regulator of the everyday culture of Tuvans, Teleuts and Kazakhs.”

Materials and methods of research. Theoretical and methodological approaches used in the work include cultural-anthropological field research, comparative semiotic analysis, the method of cultural relativism, distance method (R. Benedict), local research methodology (K. K. Lamayaa), as well as methodological research. Turkish scientists (Abaev N.V., Mongush B.B., etc.).

Keywords: sacred time, semiotics, animals are calendar, Tuvans, Teleuts, Kazakhs, nomads, Turkic culture

For citation: Gabitov T.Kh., Alasov Ch.A. Experience of comparative research of the 12-year animal calendar of sayan-altai and kazakh nomads // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 70-86. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

Кіріспе. 12 жылдық жануарлар күнтізбесі қытайлық, тибеттік, бірақ түркілік емес дегенге бәріміз үйреніп қалдық. Іс жүзінде олай емес. Телеуіттердің 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қолданғаны туралы тарихи деректі фильм «Бачат телеуіттерінің салт-дәстүрлері мен қолөнері» Т.И. Кимеева және Л.И.Тыдыкованың кітабында келтірілген [Кимеева, Тыдыкова, 2011]. Белгілі бір дәрежеде барлық қытай астрологиясы, геоманзиясы және медицинасы да түркілердің 12 жылдық жануарлар күнтізбесіне негізделген. Кейбір тибет мәтіндерінде түркілердің жануарлар күнтізбесі туралы мәліметтер қытай деректерінен алынғаны айтылады. Бірақ әділдік үшін, қытай деректерінде жоқ, бірақ тибеттіктерде сақталған немесе керісінше, қытайлықтар сақтап, тибеттіктер жоғалтқан 12 жылдық жануарлар циклінің бар екенін атап өткен жөн. Қытайлар оларды жоғалтты, бірақ тибеттіктер сақтап қалды, немесе тибеттіктер де түркі-моңғол тайпаларынан немесе олардың ата-бабаларынан алынған білімді белсенді түрде қабылдады деп болжайды. 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің кейбір мәселелерінде қытай және тибет деректері бір-біріне түбегейлі қайшы келетін сәттер бар. Бұл адам факторы екенін, ақпаратты ауызша беру жағдайында мәтінді қайта жазуда, аударуда қате немесе түсінбеушілік орын алғанын көрсетеді.

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің негізін қалаушылардың қатарында телеуіттер мен алтайлықтардың ата-бабалары бар. Алтай Республикасындағы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі мемлекеттік тізілімге енгізілген, республиканың құрылуының бастауында Сібір мен Алтайдың түркі халықтары тұрды. Телеуіт жырларында телеуіттердің Байкалдан Еділге дейін жүргені және 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, өкінішке орай, ішінара жоғалған олардың ұлы мұрасы екенін айтылады. Міндет – жер шарында шашыраңқы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесіне қатысты барлық білімді біртіндеп жинау. Бұл күнтізбе этникалық рухани және материалдық мәдениеттің негізі, бүкіл түркі халықтарының, бүкіл адамзат мәдениетінің негізінің бірі болып табылады. 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қолданатын қомақты елдер: Қытай, Жапония, Корея және т.б. Біз бұл елдерге талап қойып отырған жоқпыз, керісінше, бұл бірегей мәдени мұраны халық тұрмысын материалдық жағынан да, рухани жағынан да жақсарту үшін кеңінен насихаттап, тарату керек.

Талқылау. Орталық Азиядағы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі туралы деректер келтірілген көптеген әдебиеттермен бірге, бұл аймақтағы күнтізбенің арнайы зерттеулері келесі ғалымдардың еңбектерінің арқасында белгілі болды: Ю.Н. Рерих (1902-1960), Б.И. Кузнецов (1931-1985) және Л.Н. Гумилев (1912-1992), К.М. Герасимова (1919-2011) және т.б. Батыс зерттеушілерінің ішінде эпостарды зерттеген француз тибетологы және синологы Рольф Штейннің (1911-1999) еңбектері, оның ішінде «Гезер» туындысы туралы, итальян ғалымы Джузеппе Туччи (1894-1984), британдық тибетолог Дэвид Снеллгроувты атап өткен жөн, олармен бірлесіп Бон қауымының қуғындағы жетекшісі, Дзогчен тәжірибесін және болмыс дөңгелегі Бон нұсқасын зерттеген норвегиялық тибетолог Пер Кваерннің (1945 ж. т.) «Гзиджидтен» үзінділер – «Бонның тоғыз жолы» кітабы жарияланды.

Тибет құдайлары мен жын-перілерінің культін жан-жақты зерттеген австриялық тибетолог Рене Небески-Войковичтің (1923-1959), сондай-ақ непалдық шаманизммен байланысты зерттеген американдық антрополог Йохан Рейнхардтың еңбектері біздің жұмысымыз үшін құнды. Америкалық зерттеуші А. Берзин тибеттік буддизм мен бон дінінің әртүрлі мектептерінің мәтіндерін аударған. Тибеттіктердің өздері өз елінің дінін зерттеуге көңіл бөледі. Ең танымал авторлардың ішінде Тибет дәстүрлерінің өкілдері болып саналатын қазіргі «Бон» тәжірибесін сипаттайтын Тензин Вангял Ринпоченің жазбаларын

атап өткен жөн. Дзогченмен айналысқан Лопон Тензин Намдак, бон дәстүрін және Дзогчен тәжірибесін зерттеген Намхай Норбуды да еске алған жөн [Кузнецов, 1998: 95].

Келесі зерттеуші – Д. Рахмати шығыс түріктер (ғұндар, сақтар, массагеттер, ұйғырлар, қарлұқтар, телеуіттер, қырғыздар, құрықандар, түріктер, қыпшақтар, т.б.) және батыс түріктер – ғұндардың (оғыздар) ұрпақтары туралы терең зерттеулер жүргізді. Ол батыс түріктерге түріктерді, түрікмендерді, әзірбайжандарды, қырым татарларын, гагауздарды, Волга-Кама бұлғарларын жатқызды. Оның пікірінше, Қазан татарларының қазіргі тілі қатты «қыпшақтанған», бірақ әлі күнге дейін гуз субстратын (Батыс түріктердің ізі) сақтаған. Нәсілдік тұрғыдан алғанда, Д.Рахматидің айтуы бойынша Қазан татарлары «қызыл нәсілге» (Жерорта теңізі типіне) жатады. Сондай-ақ ол чуваштарды батыс түріктердің қатарына жатқызады – чуваштар көне түріктердің (тілі көне якутпен туыстас суас) көне маримен араласуының нәтижесі. Оның үстіне «суаздар» Еділ бойына бұлғарлардан мың жыл бұрын келген. Және олар Кіші Азиядан тікелей (Кавказ, Каспий теңізі арқылы) келді. Д.Рахмати «Сионну» мен «Шығыс скифтері» көне түріктер болса, «шумерлердің» ең көне түріктер екенін, олардың жалғыз жазба ескерткіштерінің жасы 4,5-5 мың жыл екенін дәлелдейді. Ал түріктердің ата қонысы Алтай емес, Жерорта теңізі. Орталық Азия түріктердің жаңа отаны. Дүниежүзілік ағында жойылған Атлантиданы Атлант түріктері мекендеген [Рахмати, 1999: 49].

Орыс әдебиетінде Мұрат хан ретінде кездесетін Самтен Гельцен Кармай 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің тибеттік шығу тегі туралы жазады [Хро-чен патшаның жарлығы, 1991:9]. Н.В. Абаев оны сиуннулардың да, түріктердің де, моңғолдардың да, тибеттіктердің бір бөлігінің де ата-бабалары Юнги тауларымен дұрыс байланыстырып, Хашиннің негізін «Гесер халқы» салғанын және бұл этнопонимнің хакас тегі болуы мүмкін екенін жазады. Шығыс хакас топоними Качинск, этимологиялық жағынан Иркутск облысындағы этникалық Бурятия аумағындағы бурят качугімен де байланысты болуы мүмкін) немесе хак-хас этнонимінің екінші бөлігімен және Гесер теонимімен байланысты: Хашин//Хаш//Хас. //Газ//Гес-ер [Абаев, 2017].

Шығыстанушы, тибеттанушы, лингвист профессор Ю.Н. Рерих көптеген тибет деректерін талдап, тарихы Шаң-Чжуңмен де, Батыс Сямен де астасып жатқан Гэсер елін іздеуге байланысты Кесар патшаның есімін осы елмен байланыстыратын тұрақты және ежелгі дәстүр бар деген қорытындыға келеді. Дру-гу халқы (Гру-гу), тибеттіктер түріктерді білетін атау [Рерих, 1999].

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің генезисі. Тибет тарихында жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі өте түсініксіз. Тибеттің алғашқы жазба деректері VII ғасырға жатады. Бірақ бұл тіпті қайшылықты тарихи шежірелерде 12 жылдық жануарлар күнтізбесі Тибетке сырттан әкелінгені көрсетілген. Ғалымдардың бұл мәселе бойынша көптеген нұсқалары бар. Бұл нұсқалар өте әртүрлі, бұл одан да көп шатасуға әкеледі. Осы жерде айта кететін жайт, Тибетте бес діни мектеп қатар жұмыс істейді. Біріншісі – ежелгі бон діні. Кейбір деректер бойынша 30 000 жыл, басқа деректер бойынша 18 000 жыл. Бұл шындыққа сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ әрқашан неғұрлым көне болса, бұл дұрыс және беделді дегенді білдіреді деп саналады. Бұл дінді шамандық деп те атайды. Сонымен қатар, Тибет буддизмінің төрт мектебі – Нигма, Кагю, Сакья және Гелуг. Айтпақшы, барлық бес мектепте жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі қолданылады.

Тонпа Шенраб Меру тауынан шыққан немесе Сумеруден деп те көрсетілген. Меру тауы немесе Сумеру – бір атау. Үндістан мен Тибетте кейбір деректерде Меру, басқаларында Сумеру деп жазады, бұл бір тауды білдіреді. Жер шарындағы мұндай атаумен жалғыз тау Ресей аумағында, Алтай Республикасында, Өскеменнің шығысында орналасқан. Телеуіт пен Алтайда «Үш шумер» деп аталады. Орысша оны Белуха деп атайды. Белуха тауы Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі ең биік нүкте – 4506 метр. Енді көрсеткішті қарастырайық – «Гаруда елінен ол келді». Гаруда – құстардың патшасы. Құстардың патшасы қыран немесе лашын екені белгілі. Алтай мен Сібір қорғандарынан табылған

археологиялық жәдігерлерді алсаңыз, қырандар мен грифондардың көптеген бейнелерін табасыз (1-сурет).

1-сурет. Грифон.

Тіпті Ресей елтаңбасында Алтын Орданың елтаңбасы – қос басты қыран бейнеленген. Шыңғыс ханның арғы атасы Ман-Гаруда-хан деп аталғанын білетіндер аз. Бұл ақпаратты Алексей Васильевич Тиваненконың «Жоғалған патшалықты іздеу: Меркіт тайпасының өлімі» кітабынан таба аласыз. Бұл кітапта ол Шыңғыс ханның шежіре ағашын дәйекті түрде баяндайды. Міне, сізге тағы бір дәлел. Одан әрі «Тәзік ауданынан келген» деп көрсетілген [Тиваненко, 1998].

Телеуіттер арасындағы «Таз иік» сөзі екіге бөлінеді: «Таз» – бос жер, ал «Иік» немесе «Иіктер» – аруақтар мекендеген аймақ. Сондай-ақ «Иік» құдірет орны немесе киелі, киелі жер деп аударылады. Параллель дүниені білдіретін «Иик пәлөк» деген өрнек те бар. Шынында да, телеуттердің аңыздары бойынша, адам әбігері аз болатын табиғатта рухтар өмір сүреді. Сондай-ақ, «Тәзік ауданында көптеген бұлақтар ағады» деп көрсетілген. Алтай мен Сібірдің аумағы бұлақтарға толы, әсіресе «Үш Шумер» тауы маңында. Тибет астрологиясы, геомантика және медицина курсы тыңдай отырып, тибеттіктердің түркі, телеуіт тілдерінен көптеген сөздер алғанын білдік. Жоғарыда айтылғандардың барлығынан 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің туған жері Алтай, Сібір аумағы деп сенімді түрде қорытынды жасауға болады.

Кейбір тибет деректері бойынша бон дінінің 30 000 жыл, басқа деректер бойынша 18 000 жыл болғанын жоғарыда айттық. Айта кету керек, 12 жылдық жануарлар күнтізбесі Қытайда да, Тибетте де тасбақа түрінде болған және бейнеленген. Енді осы тарихи жәдігерді қараңыз. Ресейде, Кузнецк Алатауындағы дауылды Белый Июс өзенінің жағасында Малая Сня қалашығын қазу кезінде 30 мың жылдан астам жасы бар тас жұлдыз картасы табылды! Бұл астрономияның жердегі ғылымдардың ішіндегі ең көне екеніне тағы бір дәлел бола алады. Тасбақаның кішкентай мүсіндік бейнесінде, дәлірек айтқанда, оның қабығында ежелгі астрономдар қызыл және қою шие бояуларымен терең тесіктерді ойып, бояған. Егер сіз оларды ойша байланыстырсаңыз, сіз «Big Dipper» шелегінің контурын аласыз. Тасбақаның жұлдыздар картасының тасымалдаушысы болуы кездейсоқ болмаса керек: Азия мифологиясында ол аспанның солтүстік бөлігін ежелгілердің әйгілі «ғалам осімен» бейнелеген (2-сурет).

2-сурет. 12 жылдық түркі күнтізбесі

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің құрамдас бөлігі – бес негізгі элемент табиғаттың бес негізгі рухы туралы ілім. Бес негізгі элементтің доктринасы Үндістанда да бар. Барлық үнді астрологиясы, геоманзия және медицина осы ілімге негізделген. Ведалық білім бес негізгі элемент туралы іліммен қаныққан. Үнді жылнамаларында ертеде солтүстіктен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ария халқы келгені айтылады. Бұл арийлер Үндістанға ведалық білімді әкелді. Ведаларда біз тағы да Меру немесе Сумеру тауы туралы айтылған. Индустар жануарлардың 12 жылдық күнтізбесін пайдаланбайды, бірақ бес негізгі элемент туралы доктринаны белсенді түрде пайдаланады.

Үнді астрологиясында 12 нидан және 12 астрологиялық үй, 12 шоқжұлдыз сияқты ұғымдар бар. Бұл ұғымдар бір-бірімен оңай үйлеседі, өзара анықталады және әлемнің бір суретінің бас қатырғыштары ретінде жануарлардың 12 жылдық циклімен толықтырылады. Сондықтан түркі-моңғолдардың ата-бабаларының веда мәдениетіне әсері туралы айтуға болады.

Қытай, тибет, үнді мәдениетін үш діни ғылымдар: астрология, геомантика және медицина саласында зерттей отырып, мен телеуіт мәдениетімді жақсы түсініп, басқа халықтардың мәдени дәстүрлерін саналы түрде қабылдай бастадым. Бұл процестің жаһандануы барлық халықтарды өзара байытады. Сондықтан осы үш абыздық ғылым балабақшадан, одан кейін мектептен, колледждер мен жоғары оқу орындарынан бастап оқытыла бастаса екен. Адамдар бұл білімді пайдалануы керек. Бұдан барлық елдердің халқы рухани және материалдық салада ғана пайда көреді.

Салыстыру үшін қазіргі тувалықтардың ата-бабаларының киелі уақытына жүгінейік. Циклдік күнтізбедегі дүниенің суреті адам дүниетанымының негізінде жатқан, оны жеткізушілердің түсінуіндегі дүниенің маңызды қасиеттерін білдіретін және адамның бүкіл рухани қызметінің нәтижесі болып табылатын дүниенің бастапқы жаһандық бейнесі ретінде беріледі [Серебренников және т.б., 1988: 21]. Дүниенің суреті ретінде ұсынылатын дүние ұлттық реңкте және этникалық дүниетаным ерекшелігімен шартталған. Дүниенің жалпыадамзаттық белгілері бар ұлттық суреті жеке өмір тәжірибесін бейнелейтіндіктен, сонымен бірге әр халық үшін бірегей.

Тіл мамандары ғарыштық уақытты анықтау үшін табиғи уақыт терминін де пайдаланады. Адамның уақыт сезімі дүниедегі өзгерістерді қабылдау арқылы қалыптасады, ал оның негізгі көзі ғарыштық уақыт – тәулік уақытының, жыл мезгілдерінің ауысуы т.б. Хронологияның және тұтастай алғанда уақытша идеялардың негізінде табиғи-космогониялық шығармашылық акт және биоғарыштық ырғақтар жатыр, соған сәйкес

адамның шаруашылық, отбасы, еңбек және басқа да өмірі құрылды [Михеева, 2003: 108-112]. С.М.Толстой табиғи (физикалық) уақыт бөлінбейді, ол үздіксіз және шексіз (дәлірек айтқанда: күннің шығуы мен батуы, ай фазалары, жыл мезгілдерінің ауысуы сияқты қайталанатын оқиғалар арқылы ғана бөлінеді) деп есептейді, бірақ адам оны біршама қатаң сегменттерге бөледі, оған құрылым мен ұйымдастыруды енгізеді, уақыт ағынын ретке келтіреді, оны модельдейді. Табиғи уақыт моделі шеңбер болып табылады, ал табиғат өмірі осы шеңбердің айналасында шексіз қайталанатын қозғалыс ретінде беріледі. Шеңбер және қайталау идеясын адамға табиғаттың өзі ұсынады: күннің шығуы мен батуы, қыс пен жаз, түн мен күннің қайталануы [Толстой, 2011: 152]. Сонымен, табиғи уақытқа жыл мезгілдері мен тәулік бөліктері кіреді.

Кейбір зерттеушілер ауыл шаруашылығы уақытын табиғи уақытқа да жатқызады. Мысалы, А.Гуревичтің айтуынша, ауыл шаруашылығы уақыты оқиғалы емес, табиғи уақыт, сондықтан ол дәл өлшеуді қажет етпейді және оған көнбейді. Бұл табиғатты игермей, оның ырғағына бағынатын адамдардың заманы [Гуревич, 2007: 96]. Ал Л.Михееваның пікірінше, ауыл уақыты оқиғалы емес (адамдар әлі табиғатты игеріп, оның ырғағына бағынбаған), ал күн-түн, жаз-қыс қарама-қайшылықтары этникалық реңкке ие болған («Күн күнәда, түн көз жаста»). Көктем мезгілі егін жинауға дейінгі кезеңмен, ал қыс мезгілі ауыл шаруашылығы жұмыстарының аяқталуымен, табиғаттың өлуімен байланысты болды [Михеева, 2003: 184].

Жабық жылдық шеңбер мен тәуліктік шеңбер де ерекше табиғи құбылыс, онда бұл шеңберлердің кезеңдерге бөлінуі адамның санасының, қабылдауының және тәжірибесінің мәселесі. Күннің екі бөлікке – күн мен түнге бөлінуі де таза табиғи құбылыс, ал сана мен тіл оны тек бекітіп, белгілейтінін атап өтуге болады, бірақ күннің одан әрі, бөлшекке бөлінуі жыл сияқты, қазірдің өзінде адам санасына және оны бейнелейтін тілге тәуелді. Сонымен қатар, бұл өкілдіктер, тіл сияқты, этникалық (эмоционалды) түсті, яғни, сөйлейтіндердің белгілі бір этникалық тобымен байланысты және олар да тіл сияқты тарихи даму барысында өзгермелі болып келеді [Толстой, 1997: 17]. Біздің жұмысымызда табиғи уақыт уақыттың циклдік моделі ретінде түсіндіріледі, ол тек жыл мезгілдерінің және тәуліктің бір бөлігін ауыстыруды ғана емес, сонымен қатар белгілі бір халықтың халық күнтізбелерінде берілген халықтық белгілерді де білдіреді.

Сібір түркілерінің халық күнтізбелерінде табиғи және мәдени уақыт корреляциясы көрінеді. Алтайлар, хакастар, тувалықтарда маусымдық аңшылық, егіншілік, терімшілік т.б ай атауларында бейнеленген. Фенологиялық бақылаулар қатты ыстық айы, қатты аяз айы, көкек айы, бурундук айы және т.б. атаулармен жазылады. Олай болса, дәстүрлі мәдениетті жеткізушілер үшін қазіргі мағынасында ай емес, уақыттың нақты іс-әрекеттермен толығы маңызды болды [Кимеева, Тыдыкова, 1988: 52].

Түрік тілінде жылды қыс және жаз деп екі мезгілге бөлу қағидасы күні бүгінге дейін жойылмаған. Аға ұрпақ табиғат құбылыстары мен мәдени оқиғаларды бірі 8 қарашада, екіншісі 6 мамырда басталатын екі маусыммен байланыстырады. Осы кезеңдердің әрқайсысының ішіндегі күндер үздіксіз нөмірленеді. Мысалы, Жаңа жыл (31 желтоқсан) қыстың 54-ші күні, 60-шы күні қар бүршік жарып, 70-80-ші күні колчикум гүлдейді, 100-де жүзімдіктер қырқылады, 105-ші, 112-ші және 119-шы күндері жылыну сәйкесінше ауада, суда және жерде басталады (semredüşüyoğ «жылыну келеді» (жарат. «жылу түседі»), semgeden «жылу; жанып жатқан көмір»)), 144-ші күні қатты жел соғады (kirlangiçfirtinas) т.б. [Наполнова, 2010: 51]. Демек, әр түркі тілінің жыл мезгілдерінің ауысуына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар.

Тыва Республикасының халық жазушысы Эдуард Мижит атап өткендей, дәстүрлі дүниетаныммен тәрбиеленген тувалықтардың санасында бала кезінен Ғаламның ажырамас байланысы идеясы туып, нығайған аспаннан, жұлдыздардан, күн мен айдан басталып, құмырсқаның немесе шөптің бір талының өмірімен аяқталатын, басқаша айтқанда, ғарыштық сана маңызды [Мижит, 2004: 236]. Тувалықтардың архаикалық космологиялық

идеялары, ең алдымен, дәстүрлі өмір салтымен, көшпенділердің табиғатпен ажырамас байланысымен, аспан және табиғат құбылыстарын бақылау, т.б. байланысты. Тувалық фенологиялық күнтізбеде уақыт негізінен жылдың төрт мезгіліне сәйкес келетін төрт температуралық циклге топтастырылған тоғыз күнмен есептеледі. Кері санақ қысқы күн тоқырауынан басталады, содан кейін күн көбейе бастайды. Қысқы суық тоғыз тоғыз күн – аптап ыстықтың «туу» және «өлу» уақыты. Көктемгі кезең (14 наурыз - 22 маусым) жапырақтардың «өсуі» және көкектердің ән айтуымен сипатталады. Күз (15 қыркүйек – 22 желтоқсан) жапырақтардың сарғайып, «қарттардың күн мезгілі», олар күнге қыздырынып, онымен қоштасады. Күздің осы тоғыз күндік (20 қараша – 23 желтоқсан) ең соңғы циклі «кемпірлер күні» деп аталады [Дәстүрлі..., 1988: 52]. Уақыт аралықтарын өлшеу үшін аспан денелерінің қозғалысымен байланысты астрономиялық құбылыстар: Жер, Ай, Күн және т.б. пайдаланылды. Аспандағы жұлдыздардың тәуліктік қозғалысын және олардың көрінетін қозғалысын зерттеу үлкен практикалық қызығушылық тудырды. Сондықтан күнделікті уақыт бойынша анықтамалық нүктелер күн, ай және жұлдыздар болды. Қ.-Е.Қ.Құдажының болжамындағы ғарыш кеңістігіндегі уақыт құбылысы келесі аспан объектілерін сипаттау арқылы көрінеді: Күн, Ай және жұлдыздардың атаулары. Бұл объектілер «адам мен ғаламның терең бірлігіне бағытталған космологиялық және антропоморфтық кодтың тоғысуымен» сипатталады [Цивян, 2006: 6].

Қазақ мәдениетіндегі 12 жылдық күнтізбе және мүшел. 12 жылдық жануарлық күнтізбе дәстүрлі қазақ мәдениетінде ұлттық код қызметін атқарады. Бұл мәселені зерттеген ғалымдардың қатарында Шоқан Уәлиханов [Уалиханов, 2007], Әлкей Марғұлан [Марғұлан, 1985], Әбдеш Төлеубаев [Төлеубаев, 1991], тағы басқалары бар. Қазақ халқының бұл көшпелі өмірінің күнтізбесі болғанымен, ол жазылмаған, зерттелмеген. Бұл жерде М.Ысқақовтың «Халық күнтізбесі» [Ысқақов, 1960] (екінші басылым 1980) кітабының маңызы зор. Қазақ күнтізбесі алғашында халқымыздың мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына байланысты туғанын көреміз. Әсіресе, жыл мезгілі мен ауа райы болжамы қоғам өміріне тікелей қатысты болды. Тиісінше, қолайлы уақытта төлдету, жүн қырку, жайылым тауып, малды суықтан, аштықтан аман алып қалу сияқты өзекті мәселелерді шешу қажет болды. Онсыз бүкіл халықтың тағдыры қалай өрбігені белгісіз еді. Бір кездері жайлауда ғана өмір сүрген адамдар қыста тамақсыз қалған да көп жылдар болған. Сондықтан тәжірибелі синоптиктер ауа райының өзгеруіне сеніп, «Жұт жеті ағайынды» деп және одан қалай сақтануға болатынын ойлады.

Қазақ күнтізбесіне Иран мен Тұранның зороастризм хронологиясы үлкен әсер етті. 22 наурызда Орталық Азия түркілері мен ирандықтарының күнтізбесі бойынша күн мен түн теңеледі, есептеулерде жұлдыздар жақындайды. Есепшілер күн мен түннің теңелуін осы жұлдыздардың бір-біріне сәйкес келуіне байланысты бақылаған. Жаңа күннің (Наурыз) нұры мен жылылығы қақаған қысты ығыстырып, жерді жылытады. Күн өткен сайын күн белдеуі (күн жолы) көкжиектен жоғары көтеріледі. Наурыз мейрамының басталуын (күн мен түннің теңелетін уақыты) халық астрономдары жануарлардың мінез-құлқынан да байқайды. Қазақстанның Батыс аймағында (Атырау, Маңғыстау облысы) 14 наурызда сары-көк құс ұясынан шығады, ал күн суық болса ұядан шықпайды дейді. Түйсікпен қабылданған көктемгі жаңару бейнесі санада сол қалпында қалмай, танымдық «өңдеуге» ұшырап, этномәдени санада халықтық күнтізбелік мәтіндердің тілдік матрицасы қалыптасады. Мысалы, Аспан мен Жер адам кейпінде бейнеленген. Аспан құдайы өзін «еркек», Жер құдайы «әйел» кейпіне еніп, екеуі бір-біріне жақындайды. Осылайша көзі ашық аспан Құдайы ұйықтап жатқан Жер Тәңірін (әйел Құдай) оятып, оған өмір нұрын береді. «Аспаннан жаңбыр жаусын, жерден жеміс өссін» дегені сондықтан. Күннің қай жерде шығып, қай жерде батып бара жатқанына қарап, ол күннің қанша уақытқа созылатынын бағалайды: «қаз адымынан» «ат жүгірісіне» дейін. Жануарларды суыққа да, ыстыққа да ұшыратпау үшін олар күннің алдамшы айналысына бой алдырмауды ойлайды. Қойшы жайылымдық жерлер мен мал тұратын жерлерді дер кезінде жаңартып отырады. Түнде

жұлдыздар көгілдір күмбезде бағыт береді, ал күндіз жануарлармен байланысқанда табиғи белгілер уақыт шегі ретінде пайдаланылады. Көк күмбездегі үш жұлдыздың түзу сызықта тізілген уақытына қарап, күн мен түннің теңелетінін біледі. Бұл жұлдыздардың көкжиекке жақындағанын өлшей отырып, шопан жазға қанша күн қалғанын да есептейді.

Орта Азия мен Сахараның тұрғындары күн мен түннің теңелетінін, күннің қай уақыттан ұзарып, түннің қысқаратынын ежелден білгеніне еш күмән жоқ. Күннің ұзаруы, түн қараңғылығының қысқарып, жарыққа түсуі, жер бетінің жылынып, жасыл желектердің пайда болуы жасарудың белгісі сияқты. Жер мұз бен қардан тазарады. Жер – әлемді тудыратын тікелей күн сәулесі. Күннің ыстығы басталып, жасыл жамылғы сарғайған кезде, қара барқыт бұлттардан мол жаңбыр жауады. Бірақ бір кезде шөлдеп, құрғаған жер шөлге айналып, жер беті одан бетер өзгереді. Бұл түркі көшпелісінің санасында перцептивті-сезімдік қабылдау процесінде қалыптасатын семиотикалық таңбалар тізбегінен тұратын «мәтін» түріндегі нақты дүниені бейнелеу. Бірақ оған дейін шопан қауымының қарбаласқа толы алғашқы айы наурыз айында басталады. Қойлар наурыз айының ортасынан бастап жаппай төлдей бастайды. Туған қозыны қораға апаруға келген шопандар жаңа туған қозының кіндігін кесіп, аяғынан тұрғызып, жылы жерге қояды. Наурыздың алғашқы қозыларын бағып-қағып, бағып-қағады, сатылмайды, берілмейді [Әлімжанова, Шаймерденова, 2016].

Қазақстанда этномузыкатанушы, фольклортанушы, сарапшы, өнертану ғылымының докторы А.И. Мұхамбетова 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, реинкарнация, т.б. туралы бірқатар мақалалар жазып, онда 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қазақтар мен басқа да түркі халықтары ежелден қолданып, мүшел күнтізбесі деп атағанын айтады [Мұханбетова, 2012]. Қазақтар үшін жыл басы 22 наурыздан басталады. Он екі жыл – бір мүшел. Жыл басы «тышқан» болып есептеледі. Ал «қабан» жылы 1983 жылы наурызда басталса, 1995 жылдың наурыз айында қайта келді. Кестеде ағымдағы жыл мен ескі жыл көрсетілген. Сөйтіп, қазақтың ескі жыл санау әдісі бойынша әркім өзінің туған жылы мен қанша мүше болғанын анықтайтын болады. Бірінші барыс 13 жаста. Оған он екі жыл қосылса, келесі барыс пайда болады. Туған жылын барыс жылы деп есептеу үшін адам туған жылына 9-ды қосады және бұл санды 12-ге бөледі, ал қалғаны – жолбарыс жылдары. Мысалы, адам 1940 жылы туған болса, барыс қай жыл болып есептелетінін білу үшін оған 9-ды қоссаңыз, 1949 жыл болады, ал оны 12-ге бөлсеңіз, 5 қалдық шығады. Бұл оның ұлу жылы туғанын білдіреді. 12 жылдық күнтізбе туралы құнды деректер соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттанулық электронды хрестоматияға назар аударайық [Қазақ мәдениеті, 2021].

Тышқан	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020	2032
Сыыр	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021	2033
Барыс	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022	2034
Қоян	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023	2035
Ұлу	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024	2036
Жылан	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025	2037
Жылқы	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026	2038
Қой	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027	2039
Мешін	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028	2040
Тауық	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029	2041
Ит	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030	2042
Доңыз	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031	2043

Мүшелдің шығу тегі туралы әртүрлі аңыздар бар: мысалы, Махмұт Қашқаридың (XI ғ.) айтуынша, ежелгі түріктердің ханы алдыңғы маңызды соғыстың қай күні болғанын сұрағанда, адамдар болжай алмаған. Содан кейін хан Зодиактың он екі белгісін он екі

жылдық кезеңге негіздеуді ұсынды. Тағы бір аңыз бойынша, тағы бір хан аңға шығып, ізбасарлары оған қарсы жабайы аңдарды айдап жіберген. Жыл санау тәртібін судан өткен жануарлардың қыдырыстарын бақылай отырып белгілеген көрінеді [Charles Weller, 2017: 270]. Үшінші аңыз бойынша он үш жануар жыл атын дауласады. Сонда тышқан орнынан тұрып: «Ертең ерте тұрып, жаңа күн іздейік. Содан кейін күнді бірінші көрген адам жыл басы болсын, ал қалғандары үшін жыл атауы күнді көрген ретімен болсын. Барлығы келісіп, уақыты келгенде тышқан ептілікпен түйенің басына шығып, Күнді бірінші болып көрді. Одан кейін Күнді көрген он бір жануар жыл атын алып, «менен бұрын ешкім көрмеді» деп сенген түйе атаусыз қалды.

Тағы бір аңыз бойынша түйе құр қол қалмаған. Осыған сәйкес, жоғарыда аталған он екі жануардың бәрі бірігіп, түйенің мүшелерін бөліскен. Тышқанның құлағы, жолбарыстың төсі, қоянның ерні, жыланның жібі, сиырдың тұяғы, жылқының жалы, қойдың табаны, маймылдың бөксесі, тауықтың басы, ит мүшесінің бұлшық еттері, қабанның құйрығы [Қазақ мәдениеті, 2021]. Туылғаннан бастап есейгенге дейін қауіпті жылдар болады дейді. Оны мүшел деп атайды. Алғашқы он үш жас – балалық шақтан есейгенге дейінгі кезең. Сонда ұлдардың дауысы өзгеріп, қыздар тартымды бола бастайды. Он үш кейбір әлсіз балалар үшін қауіпті, себебі балада баяу өзгеру кезеңі болса қауіп жоқ, ал күрт өзгерсе, кейбір балалар жүрек, жүйке ауруларына шалдығуы мүмкін. Сондай мүшелдің уақыты келгенде: «Уа, Раббым, осыдан қиындықсыз өтуімді нәсіп ет» деп Аллаға жалбарынған.

Жиырма бес жас – жетілудің бірінші кезеңі. Бұл – адамның дене бітімі өсіп, жетіліп, күш-қуат алатын кезі. Ол осы мүшелге садақа беріп, келесі мүшелге дейін аман қалады. Отыз жеті жас – адам өміріндегі ең маңызды мүшел. Оның жасы қырықта деп есептеледі. Бұл адамның ер жетіп, мәселелердің ақылға қонымды шешімін таба бастаған және дүниеге бір мезгілде қызғаныш пен қызғанышпен қарайтын кезі. Қырық тоғыз жас – адамның даналықтың құдіретіне түсетін уақыты. Немересін жақсы көретін, бірақ «қартайғым келмейді, қартайғанша ойнап-күлемін» деп кәрілікке мойымайтын кезі. Алпыс бір жас – адамның дана болып, ұрпағына сын көзбен қарап, жақсы мен жаманды айыратын, тәубе ететін шақ. Бұл адамның дүниеге мүлдем басқаша көзқараспен қарап, қарттықты тануға аз көңіл бөлетін кезі. Жетпіс төрт жыл – адамның мойнына мүшел шығып, аяғын тартатын, қозғалуы қиынға соғатын, отыратын, ұйықтайтын, күрсініп, күрсініп ұйықтайтын шақ. Сексен жеті жас – адамның басы жиі ауырып, өзін баладай ұстайтын, жегенді жеген жоқпын деп туыстарына шағымданатын шақ. «Күлсең қарияға күл» демекші, көңілі түскенде абдырап қалады, кейде жүрегінің дүрсілін кеудесінде ғана сезеді.

Өмірде көптеген жағдайлар болады. Олар: некеге тұру, бала туу, отбасылық қуаныш және мүшел. Мұсылмандар мұндай оқиғалардан аулақ болған жоқ. Дегенмен, бұл кісі үшін ең басты қуаныш – шілдехана мен мүшел. Әр адам қартайғанда «жеті шелпекті» береді [Қазақ мәдениеті, 2020]. Он үш, жиырма бес, отыз жеті, қырық тоғыз жыл достарды шақырып, бірге мүшел өткізеді. Әрине әркім қолынан келгенше істеу керек, шамасы келмесе садақа береді. Кейбір елдерде мүшел он екі жаста деп саналмайды. Адам ағзасы әр он үш жыл сайын өзгереді дейді.

Түріктердің қасиетті уақыты. Ата-бабаларымыз уақытты сыртқы, ішкі және киелі (құпия) деп бөлген. Сыртқы уақыт – жыл мезгілдері: көктем, жаз, күз, қыс. Ішкі уақыт – адамның сыртқы түрі. Ол өз жасынан үлкен, жасынан кіші немесе жасына сәйкес келеді. Қасиетті уақыт – бұл уақыттан тыс уақыт. Қасиетті уақыт (құпия уақыт) астрологиядағы ең маңызды бөлім. Қасиетті уақыт ата-бабаларымызды уақытты ретке келтіру және қасиетті уақыт нүктелерін дәлірек есептеу үшін күнтізбе жасауға итермеледі. Бұл уақыт рухани тәжірибенің жемісті және тиімді болуы үшін белгілі болуы керек. Қасиетті уақытта адам рухани жолмен тез, сәтті және сапалы ілгерілейді. Қасиетті уақыт адамды аз уақытта, бір өмірде рухани іске асыруға жетелейді. Рухани іске асыру адамның кемпірқосақ денесіне немесе жарық денесіне жетуін білдіреді. Адам өлмей, өзінің табиғи денесін жарыққа айналдырғанда.

Аспанда негізгі жарықтандырушылар Күн мен Ай болып табылады. Сондықтан Тәңір күнтізбесі Күн-Ай болды. Күн мен айдың тұтылуы мандала уақытындағы ең күшті қасиетті нүктелер болып табылады. Күн-ай тұтылу күндерінен кейін келесі ең күшті күн жылының төрт қасиетті нүктесі болып табылады. Олар сондай-ақ барлық төрт каста үшін жаңа жылдық нүктелер деп аталады. Діни қызметкерлер үшін Жаңа жыл 21-22 желтоқсанда басталды - бұл қысқы күн тоқырау күні, содан кейін күн көбейе бастады. Осы сәттен бастап тура алты айға созылған құдайлар күні басталды, 21-22 маусымға дейін - бұл жазғы күн тоқырау күні. 21-22 маусымнан кейін күн қысқарып, Құдай түні деп аталатын кезең басталды, ол да тура алты айға созылды. Жауынгерлер үшін жаңа жыл 21-22 наурызда көктемгі күн мен түннің теңелетін күні келді. Саудагерлер үшін жаңа жыл 21-22 маусымда – жазғы күн тоқырау күні келді. Қарапайым адамдар үшін жаңа жыл 21-22 қыркүйекте - күзгі күн мен түннің теңелетін күні келді.

Егер адам құдайлар күнінде, шуақты күн қосылғанда және Ай жаңа айдан толық айға дейін өскенде өлсе, ондай адамның Жан-Рухының жоғары рухани әлемдерге жетуі оңайырақ. Күннің күні қысқарып, Тәңір түні батқанда және Ай толық айдан жаңа айға дейін азайған кезде, физикалық дене Жан-Рухқа қалдырылған кезде, жоғары рухани әлемдерге жету өте қиын. Сондай-ақ, айдың төрт қасиетті нүктесі бар. Олар қасиеттілік күші жағынан үшінші орында. Айдың бірінші фазасы - таңертең, ал көктем - жауынгер кастасының уақыты. Толық ай - күн, ал жаз - саудагер кастасының уақыты. Айдың төртінші фазасы - кеш және күз - қарапайым адамдар кастасының уақыты. Жаңа ай - түн, ал қыс - діни қызметкерлер кастасының уақыты. Айдың 4 фазасы 7-8 күнге созылады. Айдың жаңа жылы екі жолмен есептеледі. Екі әдіс бірдей күнді көрсетеді. Бірінші әдіс - 20 қаңтардан кейінгі бірінші жаңа айды есептеу. Екінші әдіс - 21-22 желтоқсаннан кейін, қысқы күн тоқырауынан кейінгі екінші жаңа айды есептеу.

Қасиетті аймен бірге күн айы да бар, оның да төрт қасиетті нүктесі бар. Бірінші күн, сегізінші, он бесінші, жиырма екінші. Қасиетті айдың 12 жануары күн айындағы 12 малмен бірдей емес (3 сурет). Біз өз өмірімізді және өмір салтымызды табиғат биоритміне сәйкес келтіруіміз керек және жай ғана реттеуіміз керек. Күн мен Айдың фазалары - біз тең болуымыз керек тірек нүктелері. Біздің барлық мерекелерімізді табиғаттың осы биоритміне сәйкес уақытында өткізу керек. Біздің алыстағы ата-бабаларымыз сияқты. Абсолютті барлық заманауи әлемдік рухани дәстүрлер ең алғашқы ежелгі пұтқа табынушылық рухани дәстүрлерінен бастау алады.

Ежелгі түркілік тең қырлы крест бес негізгі элемент рухының символы болғанын ескеріңіз. Төрт бірдей арқалық және орталық. Бес элементтік рухтың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл сипаттар барлық халықтардың материалдық мәдениетінде көрініс табады. Олар тұрғын үйлердің түсі мен пішінінен, ою-өрнектердің, әшекейлердің және киімдердің түсі мен пішінінен көрінеді. Олар тағамның пішіні, түсі, дәмі және иісі арқылы да бейнеленеді. Рухтардың әрқайсысының негізгі нүктелерге өз бағыты бар. Адамда элементтердің бұл рухтары белгілі бір ішкі органдарда өмір сүреді. Әр маусымның өз басым рухтары бар. Бүгін біз мұны егжей-тегжейлі талдаймыз.

Алғашқы бес рух бес негізгі элементтің рухтары болып табылады:

1. Эфир – кеңістік пен уақыт рухы – Тәңір. Күмбез пішіні, түсі ақ. Бұл бәрі шыққан және бәрі орналасқан рухтардың иерархиясындағы басты Рух. Адам ағзасында эфир басына сәйкес келеді.

2. Ауа немесе жел рухтары. Пішіні ұзартылған, фалликалық, түсі жасыл. Шығармашылыққа жауапты. Адам ағзасында оң аяқ желге сәйкес келеді.

3. От рухы. Үшбұрышты пішінді, қызыл түсті. Трансформацияға жауапты. Адам ағзасында оң қолға сәйкес келеді.

4. Су рухы. Пішін шеңбері, қара түсті, көк және ашық көктің барлық реңктері. Қауымдастыққа жауапты. Адам ағзасында су сол аяққа сәйкес келеді.

5. Жердің рухы. Шаршы пішінді, сары түсті. Көңіл көтеруге жауапты.

Адам ағзасында орталық энергия арнасы бар. Адамның ішіне еніп, бастың тәжіне кіреді және шығады, жұлын бағанасына параллель және жақын жүреді. Рухани әдебиетте осы орталық энергия арнасын көрсететін көптеген белгілер бар. Бұл Дүниежүзілік Меру тауы - Сумеру, бұл әлем ағашы. Түріктер арасында екі ағаш әлем ағашының символы болды - бұл Ақ қайың және Бай терек. Қазақ ғалымы Сартқожаұлы Қаржаубай атап өткендей, Орталық Моңғолиядағы Майхан-уул кесенесінің құрылысы мен жабдықталуы тек жергілікті түркі халықтарына ғана тән. Ал қытай мен соғды шеберлерінің бұған қатысы жоқ. Шеберлердің сызбалары, мүсіндері, сызбалары, өрнектері мен әшекейлерінің өзіндік ерекшелігі осыны аңғартады. Қытай қабырға суреттері Дун Хуанның батысында орналасқан қалаларда ғана сақталған. Батыс Қытай суреттері біздің заманымыздың 9-13 ғасырларына жатады. Ал Майхан-уул кесенесі 7 ғасырда орнатылған, сондықтан қабырға суреттері Ұлы даланың мұрасы. Әрине, Қытай, Шығыс мәдениетінің ықпалы жоққа шығарылмайды.

3-сурет. 12-жылдық жануар күнтізбесінің элементтері

Ағаш рухтарын телеуттар мен барлық пұтқа табынушылар әрқашан құрмет тұтқан. Ешқашан ата-бабаларымыз жай пайда табу үшін ағаш кеспеген. Ағашты кесуге шұғыл қажеттілік туындағанда, олар әрқашан ағаштардың рухтарымен келіссөздер жүргізетін. Олар рұқсат сұрады, қажеттігін ақтады. Ағаш бағанасы ағаштан жасалып, киіз үйдің кіреберіс есігінің алдына шығыс жағына қойылған. Телеуттің бағанасы «чакы» деп аталады. Бағанағы арқылы ата-бабамыз дер кезінде жол сілтеген. Өйткені тіреуіш күннен көлеңке түсіретін. Уақыт осы көлеңкенің қозғалысы арқылы анықталды. Көптеген түркі халықтары үшін «чак» сөзі сағат деп аударылады. Өйткені ата-бабаларымыз табиғатты жанды, рухани жанды тіршілік иесі ретінде қастерлеген. Біздің ата-бабаларымыз бүкіл өсімдік әлемін ағаш рухтарына жатқызған. Киімде өсімдікке ұқсас кез келген әшекей ағаштардың рухын бейнелейді. Адам ағзасында ағаш рухтары бауыр мен өт қабында өмір сүреді. Егер бұл органдарда проблемалар туындаса, мұны теңестіруге керек

От рухтарының дәстүрлі тағамы май, сүт, сүт өнімдері, қымыз, сүт арақаны және талқан болды. Киіз үйде төбенің ағаш бөліктері үшбұрышты етіп бүктеледі. Үшбұрышты пішіндер мен қызыл түс от рухтарын білдіреді. Мұнда төбедегі от рухтары киіз үйге жауған жаңбыр түріндегі су рухтарына қарсы тұрады. Киіз үйдің тұрғындарын сыртқы кеңістіктің теріс энергияларынан түрлендіретін от энергиясы қоршайды. Әйелдердің телеут киімдерінде от рухтары дәстүрлі қызыл түске боялған тиошток (төбешік) және жаға (тяка) арқылы бейнеленген. Қолтық астындағы материал бөліктері де қызыл. Шетінің ішкі бөлігі қызыл материя жолағымен өшірілген. Денедегі қызыл жиектер (киім) және чарықтард (аяқ киім) барлығында қорғаныс функциялары болды. Мұның бәрі от рухтарының қорғауы. Өйткені от теріс энергияны оңға айналдырады. Оң қолтығында әке текті әруақтар, сол қолтығында ана текті әруақтар. Жүрек кеудеде, ал адамның жаны мен рухы жүректе

тұрады. Адам ағзасында от рухтары жүректе, жүрек қуысында, аш ішекте және үштік қыздырғышта өмір сүреді.

Барлық дәуірлер мен халықтардың барлық рухани дәстүрлерінде судың әруақтарымен байланысты дәстүрлі рәсімдер қолданылған және күні бүгінге дейін қолданылууда. Жала айтады, намаз оқиды, суға батырады, су шашады. Олар қасиетті суды ішеді. Бұлақтар мен су көздері әрқашан қасиеттілікпен байланысты. Киімде су рухтары дөңгелек әшекейлермен, әшекейлермен, қара және көк және ашық көк түстің барлық реңктерімен бейнеленген. Адам ағзасында су рухтары бүйрек пен қуықта орналасады. Егер бұл органдарда проблемалар болса, рухтардың осы класын теңестіру қажет. Өйткені олар не әлсірейді, не гиперактивті болады.

Адам аруақтарды тамақтандырғанда, тамақтың бейнесін, оның иісін, дәмін, есту сезімін, тамақпен байланыста болған тактильді сезімдерді ойша жіберуі керек. Одан кейін аруақтарға ішкен аспен бірге тоқтық сезімін де, ризашылық сезімін де жеткіземіз. Рух немесе рухтар алғыс сезімін алған кезде, біз оларды тамақтандырғанымыз үшін олар бізге шынымен риза болады. Осы сәтте әруақтардан бірдеңе сұрау керек, алғыс ретінде олар біздің өтінішімізді орындайды. Бұл жерде сұрау кезінде дәстүрлі иерархия бар екенін есте ұстауымыз керек.

Түркілік мифологиялық жануарлардың бейнелену стилі оның қасиетті семантикасын ою-өрнекте дәуіріне жеткізеді. Екінші Пазырық қорғанындағы скиф-сақ көсемінің татуировкасының фрагментін келтірейік. Таулы Алтай, IV ғ. BC Скифтік ою-өрнек мотиві барлық уақытта екі принциптің – қараңғы және жарықтың қарама-қайшылығына салынған. II Бошадар қорғаны. Алтай, V ғ. BC е. Скиф-сақ көсемінің ер жабыны безендірілген бірінші Пазырық қорғанынан азаптау көрінісін қараңыз, б.д.д. V-IV ғғ.

4-сурет. Скиф-сақ «Аң стилі»

Скиф мифологиялық жануарларының скиф-сақ бейнелі стилі ою-өрнектің қасиетті семантикасын береді (4 сурет). Геометриялық, сандық және түстік символизмнің болуы, әрине, Азияның көркем мәдениетінің ерекше атрибуты емес. Алайда, тек сонда ғана мұндай символизм әлем халықтары өнерінің аясында соншалықты мәнді, таңбалық қызметке ие болды, бұл көрсеткіште нақты көркем бейнелілікке жақындайтыны сөзсіз (5 сурет) [Ғабитов, 2021].

5-сурет. Түркі рәміздері

Қорытынды. Түркі күн-ай күнтізбесінде 12 жануар бар. 12 жануардың әрқайсысы белгілі бір элементке сәйкес келеді. Барыс, Қоян – бұл ағаштың элементі. Жылан мен жылқы – оттың элементтері. Маймыл (Мечин шоқжұлдызы, үлкен аяқ) және әтеш (Гаруда, құс) металдың элементтері болып табылады. Қабан (шошқа) және егеуқұйрық (тышқан) – судың элементтері. Бұқа (піл), айдаһар, қошқар (ешкі), ит – бұл Жер элементі. Егер сіздің туған жылыңыз 0-1 санымен аяқталса, бұл жыл Металл элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 2-3-те аяқталса, бұл жыл Су элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 4-5-те аяқталса, онда бұл жыл элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 6-7-де аяқталса, онда бұл жыл От элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 8-9-да аяқталса, онда бұл жыл Жер элементтеріне жатады. 5 элементті жануарлардың 12 жылдық күнтізбесіне көбейткенде 60 жылдық цикл беріледі. 12 жылдық жануарлар күнтізбесі жылдарға созылатындығымен қатар, 12 ай атауларына, күн атауларына және сағат атауларына да таралады. Мысалы, егеуқұйрық жылы болса, егеуқұйрық айы болса, егеуқұйрық күні болса, егеуқұйрық сағаты да бар. Сондықтан олар жұлдыз жорамалын жасау үшін адамның туған күнін, сағатын, айын және жылын белгіледі.

Солтүстік Америка үндістерінің алтайлық тамыры бар екенін растайтын генетикалық зерттеуді Пенсильвания университетінің бір топ антропологтары Новосібір Цитология және генетика институтының, сондай-ақ Қазақстан генетика институтының зерттеушілерімен бірлесіп жүргізді. Бұл зерттеу туралы жарияланған мақаланың авторларының бірі Теодор Шурр: «Алтай – Солтүстік Америка үндістерінің туған жері» деді, Пенсильвания университетінің антропология профессоры, АҚШ. Дәл осындай пікір айтқан – И.А.Захаров. Ол – Ресейдің жетекші генетиктерінің бірі: «Академик А.П.Деревянконың Алтайда жоғарғы палеолит дәуірінде қалыптасқан мәдени дәстүрдің дәл осы өңірден тарағанын көрсеткені маңызды [Захаров, 2013].

Зерттеу нәтижесінде: 1) 12 жылдық күнтізбенің телеуіттердің, тувалықтардың, қазақтардың тұрмыстық мәдениетіндегі генезисі мен рөлі осы халықтардың мәдениеті контекстіндегі киелі уақыт үлгісінің қызмет ету ерекшеліктерін, типтік белгілерін, киелі уақыттың бірегейлігін анықтайды; 2) табиғаттың биоритміне сәйкес келетін күнтізбені семиотикалық талдау Саян-Алтай түркілерінің салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен мерекелерін, субмәдениеттерін, отбасылық тұрмыс-тіршілігін салыстырмалы түрде айқындауға мүмкіндік береді; 3) архетиптік бірлігі бар көшпелі түркі халықтарының 12 жылдық жануарлар күнтізбесі қазақтар ислам дінін қабылдап, Саян-Алтай таулы аймақтарына буддизм сіңгеннен кейін сәйкес дүниетанымдық жүйелер де өзгерістерге ұшырағандығы дәлелденді.

ӘДЕБИЕТ

Абаев Н. В. Белая вера и оккультные тайны тэнгрианства. Улан-Удэ: Красноярск, АкадемТорум. 2017. 112 с.

Аласов Чистан. Отчет деятельности культурного центра телеутов. Кемерево, 2022. 184 с.

- Алимжанова А.Ш., Шаймерденова М.Д.* Наурыз мейрамы. Алматы, 2016. 188 с.
- Арутюнова Н. Д.* От редактора // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. М.: Изд-во Индрик, 1997а. С. 5-16.
- Қазақ мәдениеті: Электрондық Хрестоматия. Авторлар тобы. Алматы: Қазақ университеті кітапханасы. Ашық портал. 2021. // <http://elibrary.kaznu.kz/ru/node/8132>
- 21st-Century Narratives of World History Global and Multidisciplinary Perspectives. Edited by R. Charles Weller. Washington, USA, 2017. 265-289 p.
- Kazakh culture. Theory and history / Gabitov Tursun. Almaty Lantar Trade, 2020. 247 p.
- Гуревич А.* Избранные труды. Средневековый мир. СПб.: Изд-во СПб университета, 2007. С. 87-131.
- Захаров И.А.* По следам Чингиз-хана. Генетик в центре Азии. Ижевск: Изд. Ин-т компьютерных исследований, 2013. 84 с.
- Искаков М.* Қазақтың байырғы календары / М. Искаков. Алматы: Қазақмемлекетбаспасы, 1960. 219 б. (88, 83).
- Корнилов О.А.* Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРО, 2003. 349 с.
- Кузнецов Б.И.* Древний Иран и Тибет. (История религии Бон). СПб.: «Евразия», 1998. 352 с.
- Маргулан А.Х.* Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.
- Муханбетова А.* Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов. // http://Tengrianski_kalendar.pdf (tengrifund.ru).
- Напольнова Е.Н.* Циклические природные явления в турецкой языковой картине мира. // Урало-алтайские исследования. № 2. 2010. С. 47- 52.
- Рахматидефак.* Дети Атлантиды: Очерки по истории древнейших тюрков. Казань: Тат. кн. изд-во, 1999. 111 с.
- Рерих Ю.Н.* Тибет и Центральная Азия: Статьи. Лекции. Переводы. Самара, 1999. 368 с.
- Рябцева Н.К.* Аксиологические модели времени // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. М.: Изд-во Индрик, 1997. С. 78-95.
- Толубаев А.Т.* Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов: (XIX - нач. XX в.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 213 с.
- Толстой Н.И.* Времени магический круг (по представлениям славян) // Логический анализ языка. Язык и время. М.: Издательство «ИНДРИК», 1997 С. 17-27.
- Толстая С.М.* Параметры времени в языке и культуре // Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. М.: ЛИБРОКОМ, 2011. С. 150-154.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск: Наука: Сибирское отделение, 1988. 224 с.
- Традиции и ремесла бачатских телеутов: учебно-методическое пособие для национально-культурных центров и образовательных учреждений Кемеровской области / Татьяна Ивановна Кимеева, Л.И. Тыдыкова. Кемерово, 2011. 118 с.
- The Decree of the Khro-chen King // The Tibet Journal Vol. 16, No. 2, Shakabpa Memorial Issue: Part III (Summer 1991), pp. 3-18
- Уалиханов Ш.Ш.* Тәңірі (Құдай) // Қазақ ағартушыларының философиясы. – Астана: Аударма, 2007. Б. 12 - 46.
- Цивьян Т.В.* Модель мира и ее лингвистические основы. М.: КомКнига, 2006. 279 с.

REFERENCES

- Abaev N.V.* Belaya vera i okkul'tnyye tajny tengrianstva.– Ulan-Ude: Krasnoyarsk, Akadem Torum. 2017. 112 p. (In Mongol)

- Arutyunova N. D.* Ot redaktora // Logicheskij analiz yazyka. Yazyk i vremya / Otv. red. N.D. Arutyunova, T.E. Yanko. M.: Izd-vo Indrik, 1997a, pp. 5-16. (In Russian)
- Kazakh madenieti: Elektrondyk Hrestomatiya (Gabitov T.H.). Almaty: Kazakh universiteti kitaphanasy. Ashyq portal. 2021. // <http://elibrary.kaznu.kz/ru/node/8132>
- Edited by R. Charles Weller.* Western, Russian, and Islamic Culture in World Civilizational Perspective // 21st-Century Narratives of World History Global and Multidisciplinary Perspectives. – Washington, 2017, pp. 265-289. (USA)
- Kazakhculture. Theory and history (Gabitov Tursun). Almaty Lantar Trade, 2020. 247 p. (In Kazakh)
- Gurevich A.* Izbrannye trudy. Srednevekovyj mir. SPb.: Izd-vo SPb universiteta, 2007, pp. 87-131. (In Russian)
- Zaharov I.A.* Po sledam Chingiz-hana. Genetik v centre Azii. Izhevsk: Izd. In-t komp'yuternyh issledovanij, 2013. 84 p. (In Russian)
- Iskakov M.* Kazakhtyn bajyrgy kalendary / M. Iskakov. Almaty: Kazakh memleket baspasy, 1960. 219 p. (88, 83). (In Kazakh)
- Kornilov O.A.* Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. M.: CHeRO, 2003. 349 p. (In Russian)
- Kochnova K.A.* Leksiko-semanticheskoe pole „prirodnoe vremya“ v yazykovoj kartine mira A.P. CHEkhova: avtoref. diss. kand. filol. nauk. Nizhnij Novgorod 2005. 21 p. (In Russian)
- Kuznecov Bronislav Ivanovich* Drevnij Iran i Tibet. (Istoriya religii Bon). SPb.: «Evraziya», 1998. 352 p. (In Russian)
- Margulan A.H.* Ezhelgi zhyr, anyzdar. Almaty: Zhazushy, 1985. 368 p. (In Kazakh)
- Mizhit E.B.* Tuvinskaya tradicionnaya kosmologiya v literature (Sakral'nyj kosmos v «Povesti o svetlom mal'chike» S. Saryg-oola) // Uchenye zapiski. Iss. XX. Kyzyl, 2004, pp. 228-239. (In Russian)
- Miheeva L.N.* Vremya v russkoj yazykovoj kartine mira. Ivanovo: Ivan. gos. un-t, 2003. 252 p. (In Russian)
- Muhanbetova A.* Tengrianskiy kalendar' (mushel') kak osnova kochevoj civilizacii kazahov // [http:// Tengrianski_kalendar.pdf](http://Tengrianski_kalendar.pdf) (tengrifund.ru).
- Napol'nova E.N.* Ciklicheskie prirodnye yavleniya v tureckoj yazykovoj kartine mira // Uralo-altajskie issledovaniya. № 2. 2010, pp. 47- 52. (In Russian)
- Potapov L.P.* Ocherki narodnogo byta tuvincev. M.: Nauka, 1969. 402 p. (In Russian)
- Rahmati Defak.* Deti Atlantidy: Ocherki po istorii drevnejshih tyurkov. Kazan': Tat. kn. izd-vo, 1999. 111 p. (In Russian)
- Rerih Yu. N.* Tibet i Central'naya Aziya: Stat'i. Lekcii. Perevody. Samara, 1999. 368 p. (In Russian)
- Ryabceva N.K.* Aksiologicheskie modeli vremeni // Logicheskij analiz yazyka. Yazyk i vremya / Otv. red. N.D. Arutyunova, T.E. Yanko. M.: Izd-vo Indrik, 1997, pp. 78-95. (In Russian)
- Serebrennikov B.A., Kubryakova B.C., Postovalova V.I., Teliya V.N., Ufimceva A.A.* Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira. M.: Nauka, 1988. 212 p. (In Russian)
- Suzukey V.Yu.* Prostranstvo i vremya v tradicionnom vospriyatii tuvincev // Problemy vostokovedeniya. № 3. 2009, pp. 13-21. (In Russian)
- Tivanenko A.V.* Gibel' plemeni merkitov. Slyudyanka: Buryatskij nauchnyj centr SO RAN, 1998. 112 p. (In Russian)
- Toleubaev A.T.* Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obryadnosti kazahov: (XIX - nach. XX v.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 213 p. (In Kazakh)
- Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veshchnyj mir. Novosibirsk: Nauka: Sibirskoe otdelenie 1988. 224 p. (In Russian)
- Tradicii i remesla bachatskih teleutov: uchebno-metodicheskoe posobie dlya nacional'no-kul'turnyh centrov i obrazovatel'nyh uchrezhdenij Kemerovskoj oblasti / Tat'yana Ivanovna Kimeeva, L.I. Tydykova . Kemerovo, 2011. 118 p. (In Russian)

The Decree of the Khro-chen King // The Tibet Journal Vol. 16, No. 2, Shakabpa Memorial Issue: PartIII (Summer 1991), pp. 3-18. (In Russian)

Ualihanov Sh.Sh. Taniri (Kudai) // Kazakh agartushylarynyn filosofiyasy. Astana: Audarma, 2007, pp. 12-46. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Ғабитов Тұрсын Хафизович – философия ғылымының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры (Қазақстан). E-mail: tursungabitov@mail.ru.

Аласов Чистан Амырович – тарих ғылымының кандидаты, Телеут халқының «Эне-Байат» ассоциациясы (Ресей Федерациясы). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Сведения об авторах: Ғабитов Тұрсын Хафизович – Профессор КазНУ имени Аль-Фараби, доктор философских наук (Казахстан). E-mail: tursungabitov@mail.ru.

Аласов Чистан Амырович – Руководитель Телеутского исследовательского центра кандидат исторических наук (Российская Федерация). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Information about the authors: Ғabitov Tұrsyn Hafizovich – Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophy (Kazakhstan). E-mail: tursungabitov@mail.ru. Alasov Chistan Amyrovich – Head of Teleut Research Center Ph.D. (Russian Federation). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.03.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.04.2024.